

Аннотація

Статья посвящена анализу современных проблем украинского гоголеведения и, в частности, изданию произведений Никоглая Гоголя на украинском языке.

Summary

The article reveals modern conception of Ukrainian translation of Gogol's works and the corresponding problems of Gogol's studies.

Подрига В.М. (Переяслав-Хмельницький)

ПРОЗА М. ГОГОЛЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РОСІЙСЬКОМОВНОЇ БЕЛЕТРИСТИКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У сучасній вітчизняній літературознавчій науці увага дослідників зосереджується на художніх творах, написаних українцями російською мовою, що, звичайно, розширює та поглиблює уявлення про історію розвитку національного письменства.

Художня белетристика М. Гоголя не розглядалася в контексті розвитку української російськомовної прози першої половини ХІХ ст. Але є чимало тверджень науковців стосовно зарахування прози М. Гоголя до української літератури. Так, М. Петров здійснив спробу виокремити в історії розвитку українського письменства ХІХ ст. такий напрям, як “Український націоналізм або національна школа в українській літературі” [8; 170]. Науковець вважав М. Гоголя, як і М. Максимовича, О. Бодяньського, С. Гребінку та інших, українським літератором.

Сучасні літературознавці також звертаються до вивчення російськомовної літератури. В. Шевчук у передмові до збірки фантастичних новел “Огненний змії” (1990) вказував на таку специфічну рису в розвитку писемної культури Східної України першої половини ХІХ століття, як “явище російськомовної української літератури” [12; 6]. Науковець наголошував на національному та міжнаціональному характері російськомовної української літератури, що, на його думку, зумовило появу постаті “міжнаціонального російсько-українського письменника”, яким є М. Гоголь, а також Г. Данилевський, О. Сомов, В. Наріжний та інші [12; 7].

Ю. Барабаш зазначає, що російськомовна творчість українців, зокрема Миколи Гоголя, належить не так українській літературі, як національній культурі, вказуючи, що “означив би творчість Гоголя як

російськомовне відгалуження української культури, як випадок виявлення засобами чужої мови свого національного ества, ментальних особливостей української людини, її духовного світу” [1; 100]. У той же час, вказує дослідник, творчість М. Гоголя пов’язана з українським письменством, а тому “постає як реальний факт і чинник української літератури” [1; 100].

Про М. Гоголя як українсько-російського письменника пише П. Михед у монографії “Пізній Гоголь і бароко”. Натомість В. Яременко доводить, що в українському письменстві варто виокремити “гоголівський період” розвитку. На його думку, “гоголівський період – це зумовлений історією час української літератури, коли вона ще активно творилася в інонаціональних формах, різними мовами” [13; 178]. Розмірковуючи про “гоголівський період в українській літературі”, науковець вважає, що час його розвитку “почався задовго до появи Гоголя і завершився невдовзі після нього” [13; 180]. Саме це твердження уможливило думку про залучення до національної літератури попередників прозаїка, а також його сучасників і наступників.

Користуючись висновками В. Яременка, потрібно з’ясувати місце прози М. Гоголя в контексті української російськомовної белетристики першої половини XIX ст.

Виникнення та розвиток української російськомовної літератури, зокрема й прози, було закономірним явищем, адже стало результатом тих історичних, суспільно-політичних процесів другої половини XVIII століття в Україні, які пов’язані з її колоніальним становищем. Тому українська російськомовна література – частина загальноукраїнського літературного процесу на теренах Російської імперії того часу, породжена колоніальною політикою російщення українського народу та класицистичною традицією українських письменників творити станова літературу чужими мовами.

Говорячи про українську російськомовну літературу першої половини XIX ст., варто зазначити, що теоретично вона розбивається за родами на українську російськомовну прозу, поезію, драматургію, а практично в її структурі маємо школу української російськомовної белетристики, яка поділяється на школу українського російськомовного оповідання (В. Наріжний, О. Сомов, А. Погорельський, М. Гоголь), повісті (В. Наріжний, О. Сомов, А. Погорельський, М. Гоголь), роману (В. Наріжний, А. Погорельський, М. Гоголь). Такий поділ є доречним із огляду на те, що на початку 1840-х років М. Тихорський в одній із розвідок згадував існування “школи малоросійських повістей” [11; 38], яка, на його думку, була започаткована В. Наріжним.

Говорячи про українську російськомовну прозу, потрібно зазначити, що в її розвитку виділяються часові періоди. Першим етапом варто вважати 1700–1790-ті роки, і для зручності його потрібно назвати “давнім”. У його складі виділяється дві течії: церковна (проповіді, промови, слова) та світська (перекладна, наслідувальна). Церковна твориться переважно освіченими українцями, які переїхали до Росії на службу в церковному апараті. Наприклад, Феофан Прокопович створив низку хвалебних (одописних) промов, присвячених Петру I. Світська відзначається наслідуванням творів зарубіжних авторів (В. Богородський, “Странные приключения... российского дворянина” (1796–1798); Я. Галинковський, “Глафира, или Прекрасная валдайка” (1798), “Часы задумчивости” (1799)).

На кінець XVIII – першу третину XIX ст. припадає другий період розвитку української російськомовної прози, який годиться назвати “новим”. Белетристи відмовляються від наслідування західно-європейських творів. Але це їм не завжди вдається. Тому Я. Галинковський пропонує читачеві роман “Красоты Стерна” (1801), М. Гнедич – роман “Дон Коррадо де Геррера, или Дух мщения и варварства гишпанцев. Российское сочинение” (1803).

Передромантичні та романтичні тенденції сприяють розвитку літератури на національній основі. Тому В. Наріжний у першому десятилітті XIX ст., пізніше О. Сомов осмислюють героїчне минуле українців – часи Київської Русі, події 1648-1658 рр., визвольні змагання гайдамаків, життя та боротьбу козаків-запорожців, намагаються зрозуміти його дух.

Період кінця XVIII – першої третини XIX ст. відзначається пробудженням інтересу до народного життя. Письменники уважні до української історії, етнографії, збирають та видають зразки української уснопоетичної творчості. Перед ними постає завдання – в умовах духовного нищення українців, закріпачення започаткувати в художніх творах тенденції до змалювання історичних, культурних особливостей свого народу. Тому в прозі В. Наріжного, О. Сомова, А. Погорельського основна увага зосереджена на відображенні фізичного і духовного життя українців різних соціальних верств й різного історичного часу.

Звернення українських російськомовних прозаїків до широкого висвітлення життя українського народу зближує їх з творчістю І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, які також писали про українців.

Українські російськомовні прозаїки цікавляться не тільки особливостями життя українського народу, історією, культурою України, фольклором, міфологією, етнографією, а й зосереджують

увагу на проблемах сучасного їм суспільства. Вони зображували моральне звиродніння, передовсім поміщицько-дворянського стану, оміщанення молоді модними й часто зайвими науками, перейнятими з-за кордону, закріпачення простолюду, поміщицьке свавілля, створення загонів самооборони (гайдамацькі рухи). В. Наріжний, О. Сомов, А. Погорельський зосередили увагу на бідах (корумпованості, бюрократизмі, шахрайстві), яких зазнали українці від імперського режиму.

Третій, «гоголівський», період розвивається в 1830–1850-их роках. Письменники-українці збирають фольклор, етнографічні матеріали, опоетизовують життя України, її історичне минуле, а також організовують літературні гуртки поза межами України, як наприклад, Є. Гребінка у Санкт-Петербурзі 1834 року. Над російськомовними творами працюють Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, Т. Шевченко.

Варто зазначити, що на формування художньої свідомості В. Наріжного, О. Сомова, А. Погорельського впливала романтично-просвітницько-реалістична естетика. Тому, з одного боку, вони у власних творах відтворюють дух народу, не зосереджують увагу на точному зображенні національної культури, а з іншого – іноді тяжіють до побутописання. Як бачимо, на прикладі прози М. Гоголя, національний етнографічний матеріал засвоєний ним частково, тому звичай, побут українців зображуються без деталізації. Натомість Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, П. Куліш у власних творах дотримуються етнографічної точності.

Саме на цьому етапі розвитку української російськомовної прози відбувається перехід від романтичного до реалістичного зображення дійсності. І прикладом є художня спадщина М. Гоголя з яскраво вираженою національною парадигмою. Як і в попередній період розвитку, письменник ще поверхово відтворює особливості українського побуту, звичаїв, досить вільно оперує міфологічним, фольклорним матеріалом, неточно передає історичні події. Ось чому П. Куліш і докоряв М. Гоголеві за відсутність “етнографічної правди”. Як твердить В. Владимірова, “учасники полеміки на той час вочевидь ще не усвідомлювали важливості того художнього принципу, заради якого Гоголь жертвував етнографічною та історичною правдоподібністю. Це – буяння живої художньої фантазії, проникливе стереоскопічне характеротворення...” [2; 60]. Можна вважати, що художня спадщина М. Гоголя завершує етап розвитку української російськомовної прози, започаткований В. Наріжним, адже саме в кінці першої половини XIX ст. відбувається перехід від романтичного відтворення духу народу до реалістичного зображення його життя.

М. Гоголь успадкував від В. Наріжного, О. Сомова, частково А. Погорельського українську тематику творів, особливості образотворення тощо. Прозаїк, як і його попередники, звертався до української міфології, фольклору, етнографії, бачачи в них джерело художньої творчості. У його текстах яскраво проглядається стильовий синкретизм з вираженим романтичним началом.

Подібно до прози В. Наріжного, О. Сомова, А. Погорельського у М. Гоголя одним з виразних архетипів є рідна земля (Велика Матір) – Україна, який виявляється за допомогою окреслення її території топонімами, гідронімами та адміністративними назвами: Дніпро, Десна, Київ, Чернігів, Батурин, Полтава (В. Наріжний); Київ, Королевець, Золочів, Суми (О. Сомов); Полтавська, Чернігівська губернії, Сосницький повіт, Ромни (А. Погорельський); Сорочинці, Диканька, Конотоп, Батурин, Київ (М. Гоголь).

Прозаїки створили міф урожайної України, який свідчить про намагання зрозуміти сучасне їм запустіння країни. Образ України в романах В. Наріжного “Бурсак”, “Два Івана”, повісті “Тайдамак: Малороссийская быль” О. Сомова, романі “Монастырка” А. Погорельського, в циклах повістей “Вечера на хуторі близ Диканьки”, “Миргород” М. Гоголя трактується як край розкішної природи, щедрості й достатку, що є запорукою продовження роду українців, ознакою їхньої працьовитості. У романі “Два Івана” В. Наріжного щедрість української землі увиразнюється гіперболою “...число плодів, как казалось, превышало число листьев...”, а також лексемою “багато”, якою позначається велика невизначена кількість: “...множество огромных стогов разного хлеба...”, “...множество дворовых птиц” [6; II, 424]. У творі хліборобський уклад життя українців увиразнено образом обійстя заможного селянина з його типовими складовими: садом, кіньми, реманентом, збіжжям, домашніми птахами. У повісті “Тайдамак: Малороссийская быль” О. Сомова образ урожайної української землі зображено за допомогою фруктово-овочевого натюрморту: “Огромные груды арбузов, дынь, яблок и других плодов, коими небо благословило Малороссию и Украину, лежа рядами на подстилках по обе стороны площади, манил взор и вкус и свидетельствовали о плодородии края” [10; 22]. Щедрість української землі в романі А. Погорельського “Монастырка” має своє числове вираження, а тому увиразнюється кількісним показником: “Вот у нас жито в нынешнем году, благодаря милосердному Богу, хорошо уродилось! Пятнадцать коп на десятине, а в ином месте, где поближе к селению, и еще больше! Каков-то будет вымолот?” [9; 200]. Як і в прозі В. Наріжного, О. Сомова, А. Погорельського, образ родючої України

яскраво змальовано й у повісті “Сорочинская ярмарка” М. Гоголя, де його створено за допомогою пейзажу та натюрморту: “Серые стога сена и золотые снопы хлеба станом располагаются в поле и кочуют по его неизмеримости. Нагнувшиеся от тяжести плодов широкие ветви черешен, слив, яблонь, груш...” [3; I, 16].

Отже, В. Наріжний, О. Сомов, А. Погорельський та М. Гоголь сформували власний міф урожайної України, протиставлений реально покріпаченому і духовно сплюндрованому російським урядом краєві.

Українські російськомовні прозаїки активно опрацьовували й національний фольклор. Так, перекази українського народу про запорожців вплинули на тематику, проблематику, образи творів В. Наріжного, О. Сомова, М. Гоголя. З народним баченням пов’язується образ козака-гультая, втілений в образі Реаса, котрий розповідає про себе так: “До прибытия в Запорожскую Сечь я служил в полку полтавском хорунжим и был негодяй из негодяев... Всем известно, как ярмарки для молодого казака соблазнительны. В три дня прогулял я все бывшие со мною деньги, коня и платье, так что остался в одной сорочке” [6; II, 276]. Такими ж веселими, марнотратними зображені козаки в творах О. Сомова: Лесько (“Гайдамак”), Федір (“Киевские ведьмы”). На створення образів Реаса, Леська, Федора вплинули народні оповідання про козаків, наприклад, “Запорожці в Києві”. Перекази та легенди про запорожців стали джерелом повісті М. Гоголя “Тарас Бульба”, у якій фольклор також відіграватиме важливу роль у відтворенні історичної реальності, характерів українців, а головне – їхнього волелюбного і непокірного духу. М. Гоголь, услід за В. Наріжним, О. Сомовим, зображає козаків безтурботними, веселими, марнотратними: “Около молодого запорожца четверо старых выработывали довольно мелко ногами, вскидывались, как вихорь, на сторону, неслись вприсядку и били круто и крепко своими серебрянными подковами плотно убитую землю... “Да сними хоть кожух! – сказал наконец Тарас. – Видиш как парит!” “Не можно!” – кричал запорожец. “Отчего?” “Не можно; у меня уж такой нрав: что скину, то пропью”. А шапки уж давно не было на молодце, ни пояса на кафтане, ни шитого платка; все пошло куда следует” [3; II, 47].

Опрацювання міфологічних легенд про відьом, чортів, русалок, мерців, упирів свідчить, що прозаїки намагались зрозуміти духовний світ українців. Тому опрацювання літераторами цього типу уснопоетичного матеріалу надавало правдивості зображеному в їхніх творах.

Легенди українців про демонічні сили, закляті скарби, цвіт папороті, лихе око, блукаючий вогонь, упирів, русалок, чарівників, відьом стали основою творів “Русалка”, “Киевские ведьмы”, “Купалов

вечер”, “Сказки о кладах”, “Блуждающий огонь”, “Недобрый глаз” О. Сомова. Прозаїк відтворює народне бачення того чи іншого демонічного персонажа, незвичайного явища, що дозволяє стверджувати про прямі запозичення з усної народної творчості потрібного матеріалу, добір якого залежав від різних причин. Демонологічні українські легенди, використані у творах В. Наріжного (“Бурсак”, “Два Івана”), сприяють розкриттю внутрішнього світу персонажів-українців. У романі “Монастырка” А. Погорельського також знайшли своє відбиття демонологічні уявлення українців про душі невинно померлих. Переспівуючи їх, письменник надає незвичайності сказаному, створює ефект страху, яким переймаються герої.

Пізніше до міфологічних легенд українського народу зверталися і М. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, які, слідом за О. Сомовим, розробляли сюжети оповідань та повістей на матеріалі народної творчості, не вдаючись до притаманної О. Сомову стилізації чи переказування народних текстів.

Не слід забувати, що попередником М. Гоголя був О. Сомов, а також частково В. Наріжний та А. Погорельський, у творах яких міфологічні легенди також даються взнаки. Тому варто говорити про спадкоємність художньої традиції осмислення народної творчості в українській російськомовній прозі першої половини ХІХ століття, яку започаткували В. Наріжний, О. Сомов, частково А. Погорельський, а продовжив М. Гоголь.

Необхідно підкреслити: М. Гоголь, створюючи образи героїв, спирається на досвід образотворення В. Наріжного. Так, В. Наріжним у романі “Аристион” створена галерея сільських легковажних, жорстоких, ледачих поміщиків. Це і неосвічений дурисвіт та ледар Сильвестр, жадібні Тарах та його дружина, безтурботний марнотратний картяр Парамон. У цих типах В. Данилов помітив риси героїв поеми М. Гоголя “Мёртвые души”: Плюшкіна, Ноздрьова [4; 11- 12].

Варто звернути увагу, що образи низки героїв, переважно дяків, бурсаків, шинкарок, В. Наріжний малює у знижено-комічному тоні, надаючи їм фізичних вад, виразнюючи фізіологічні особливості їх статури. У такій манері створено портрет дячка Варула: “В сие время вышел к нам низенький толстый человек об одном глазе. Он тотчас узнал отца моего, оскалил зубы” [6; II, 10]; сина Істукарія: “Сын Епафрас показался мне настоящим ротозеем. Он был малого роста, курчав, губаст, и когда смеялся, то ржал, как жеребенок” [6; II, 53]. Цього принципу дотримується й М. Гоголь. Наприклад, він так описує зовнішність одного з персонажів: “И Фома, с подбитым глазом, мерял без счету каждому пристававшему по огромнейшей кружке” [3; II, 47].

У творах В. Наріжного, передовсім романі “Бурсак”, бурлескне зображення життя переплітається з серйозним, навіть героїчним відтворенням дійсності. Тому варто вважати, що він є попередником М. Гоголя, у повістях якого життя українців передано то серйозно, лірично, то бурлескно-комічно. Спроби поєднувати серйозне, героїчне та бурлескне здійснював ще І. Котляревський у поемі “Енеїда”, а також Г. Квітка-Основ’яненко, адже у таких його творах, як “Конотопська відьма”, “От тобі і скарб”, “Салдацький патрет”, переважає бурлеск та комізм.

Іноді сприймання одного й того ж образу В. Наріжним та М. Гоголем має свої відмінності. Передромантичні та ранньоромантичні стильові доміанти прози В. Наріжного відмінні від пізньоромантичних творів М. Гоголя. Наприклад, В. Наріжний, малюючи образ Запоріжжя, бачив, із одного боку, його місцем розбійників, волоцюг, а з іншого – країною рівності й братерства. Натомість М. Гоголь в повісті “Тарас Бульба” зображує Січ центром волі України, непереможного духу, зазначаючи: “Так вот она, Сечь! Вот то гнездо, откуда вылетают те гордые и крепкие, как львы! Вот откуда разливается воля и казачество на всю Украину!” [3; II, 46]. Тому варто констатувати, що нова українська російськомовна проза еволюціонувала від передромантичного відтворення дійсності до романтичного бачення та розуміння світу.

Спільні ознаки образотворення В. Наріжного й М. Гоголя свідчать про тяглість традицій української літератури, яка розвивається в першій половині XIX ст. не тільки в Україні, а й Росії, передовсім Петербурзі.

Отже, проза М. Гоголя є етапною в розвитку української російськомовної белетристики першої половини XIX століття, адже в ній відбилися ті тенденції, які розвивали його попередники – В. Наріжний, О. Сомов, частково А. Погорельський. Подальше вивчення зв’язку творчого доробку цих літераторів дозволить з’ясувати шляхи розвитку української російськомовної белетристики.

Література та примітки:

1. Барабаш Ю. Гоголь у літературній свідомості українського зарубіжжя: Нариси сприйняття та інтерпретацій // Нові Гоголезнавчі студії: Вип. 1 (12). – Сімферополь: Кримський архів, 2004. – 128 с.
2. Владимірова В. “Етнографічна та історична істини” (два типи дискурсу П. Куліша) // Слово і час. – 1998. – №11. – С. 58-61.
3. Гоголь Н. Собрание сочинений: В 7 т. – М.: Худож. лит., 1984. – Т. 1. – 319 с.; – Т. 2. – 319 с.; – Т. 3. – 294 с.; – Т. 5. – 527 с.
4. Данилов В. Земляк и предтеча Гоголя.– К.: Типогр. Н. Гирич, 1906. – 14 с.

5. Нарезный В.Т. Избранные романы. – М.-Л.: Academia, 1933. – 904 с.
6. Нарезный В.Т. Избранные сочинения: В 2 т. – М.: Гос. изд. худож. литературы, 1956. – Т. 1. – 624 с.; – Т. 2. – 616 с.
7. Нарезный В.Т. Славенские вечера. – М.: Правда, 1990. – 608 с.
8. Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К.: В типогр. И. и А. Давиденко, 1884. – 458 с.
9. Погорельский А. Избранное. – М.: Правда, 1988. – 400 с.
10. Сомов О.М. Купалов вечер: Избранные произведения. – К.: Дніпро, 1991. – 558 с.
11. Тихорский Н. До пана Основьяненка // Маяк. – 1843. – Т. 10. – С. 37-42.
12. Шевчук В. У світі фантазій українського народу // Огнений змії: Фантастичні твори українських письменників XIX сторіччя. – К.: Молодь, 1990. – С. 3-7.
13. Яременко В. Гоголівський період української літератури: Післямова // Гоголь М. Тарас Бульба. – К.: Вид-во І. Малковича, 1998. – С. 177-187.

Анотація

У статті розглядається проблема української російськомовної літератури. З'ясовується місце художньої спадщини М. Гоголя в контексті української російськомовної прози. Доводиться, що творчість прозаїка є етапною в українському літературному процесі першої половини XIX ст.

Аннотация

В статье рассматривается проблема украинской русскоязычной литературы. Устанавливается место художественного наследия Н. Гоголя в контексте украинской русскоязычной прозы. Доказывается, что творчество прозаика является этапным в украинском литературном процессе первой половины XIX века.

Summary

The problem of Ukrainian Russian-language literature is examined in this article. The place of the artistic heritage of M. Gogol in the context of Ukrainian Russian-language prose is elucidated. The fact, that the creative work of this writer is a stage of the Ukrainian writing process of the first half of the 19th century is proved.